

01

Άποψη του ελληνιστικού νεκροταφείου της Λιμναίας, στη σημερινή Αμφιλοχία.

02

Ασημένια δαχτυλίδια ελληνιστικών χρόνων από το νεκροταφείο της Λιμναίας.

ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ
ΕΩΣ
ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΠΕΡΙΟΔΟΣ

11ος αι. π.Χ.
έως
7ος αι. μ.Χ.

Το δεύτερο τμήμα της Ιόνιας οδού και δύο ακόμα οδικοί άξονες που συνδέονται μαζί της αλλάζουν τα δεδομένα της αρχαίας τοπογραφίας στην περιοχή της Β-ΒΔ Αιτωλοακαρνανίας.

Οι αρχαιότητες εκτείνονται χρονολογικά από την Πρωτογεωμετρική περίοδο έως και την Πρωτοβυζαντινή εποχή, περιλαμβάνοντας νέα στοιχεία για τις αρχαίες πόλεις που βρίσκονται στη νότια και ανατολική ακτή του Αμβρακικού Κόλπου και την ύπαιθρο χώρα τους, ενώ αποκαλύπτουν τη συνέχεια της κατοίκησης στην περιοχή κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες.

ΙΟΝΙΑ ΟΔΟΣ (ΙΙ)

ΠΟΡΕΙΑΣ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

— Διασχίζοντας τη χώρα Ακαρνανών και Αμφιλόχων

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

Δρ Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων
Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος

Η ΥΠΟ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΙΟΝΙΑ ΟΔΟΣ, ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΤΜΗΜΑ ΤΗΣ, ΔΙΑΣΧΙΖΕΙ τη βόρεια περιοχή της ΠΕ Αιτωλοακαρνανίας, από την περιοχή Κουβαρά έως το Μενίδι, στα σύνορα με την ΠΕ Άρτας. Οι αρχαιολογικές θέσεις που εντοπίστηκαν στο σμήμα αυτό είναι σαφώς λιγότερες από εκείνες του πρώτου, νότιου τμήματος της οδού (Αντίρριο–Κεφαλόβρυσο)¹.

Η πρώτη θέση που ερευνήθηκε βρίσκεται 5 χλμ. νότια της σημερινής πόλης της Αμφιλοχίας και ονομάζεται Ταμπούρι–Άγ. Θεόδωροι. Εκτείνεται στις χαμηλές υπώρειες του όρους Θύαμος (σημερινός Πεταλάς), ανατολικά της λίμνης Αμβρακίας, που απλώνεται σε μικρή απόσταση μπροστά της, και στο δρόμο που ξεκινούσε από τον αρχαίο Στράτο και οδηγούσε στην Ήπειρο. Η θέση ήταν άγνωστη, πλην όμως αναμενόμενη, λόγω του γεωγραφικού σημείου που εξασφάλιζε όλες τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη οικισμών.

Τα έτη 2013–2014 ερευνήθηκε στο σημείο τμήμα ατείχιστου οικισμού έκτασης έξι περίπου στρεμμάτων. Ο οικισμός, σε αμφιθεατρική βραχώδη περιοχή στις υπώρειες του όρου Θύαμος, αναπτύχθηκε σε άνδρα ενώ κατακρημνίσεις βράχων ήδη από την αρχαιότητα φαίνεται ότι κατέστρεψαν τμήμα του, κυρίως στα βόρεια.

Συνολικά ερευνήθηκαν οκτώ κτηριακά συγκροτήματα τα οποία αναπτύσσονταν σε άνδρα, ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο ανδρών που συγκρατούνταν από αναλημματικούς τοίχους κατεύθυνσης Β/Ν, η πορεία των οποίων ακολουθείται σε μήκος 11 μ. και το σωζόμενο μέγιστο ύψος τους φτάνει τα 0,60 μ.

Η ακριβής χρήση των συγκροτημάτων που αποκαλύφθηκαν δεν έχει προσδιοριστεί ακόμη, καθώς η μελέτη του υλικού είναι σε εξέλιξη. Σύμφωνα με τις νομισματικές μαρτυρίες και την κεραμική, φαίνεται ότι η χρήση του οικισμού δεν ήταν συνεχόμενη. Αναγνωρίστηκε μια πρώτη φάση από τον 5ο έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., οπότε ο οικισμός εγκαταλείπεται. Επαναχρησιμοποιείται σε μικρότερη έκταση κατά τις αρχές του 2ου αι. π.Χ., ενώ η χρήση του συνεχίζεται και κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο.

Σε απόσταση 300 μ. νότια του οικισμού ερευνήθηκε τμήμα αγροτικής εγκατάστασης έκτασης ενός περίπου στρέμματος. Συγκεκριμένα, πρόκειται για μεγάλη αγροικία, η οποία, εκτός από τους λειτουργικούς και χρηστικούς χώρους της, διέθετε πύργο και περιμετρικό οχυρωματικό περίβολο. Τα λεγόμενα πυργόσπιτα εμφανίζονται και σε άλλες περιοχές της Αιτωλοακαρνανίας, όπως στην ακρόπολη της Νέας Πλευρώνας, στο Αντίρριο αλλά και στη Λευκάδα. Το συγκρότημα αποτελείται από τουλάχιστον 16 χώρους και φαίνεται ότι ήταν αυτόνομο και καλά οργανωμένο. Το κτήριο δεν διατηρήθηκε σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση — ουσιαστικά, διασώθηκε σε επίπεδο θεμελίων. Στους διάφορους χώρους του, ωστόσο, αναγνωρίστηκαν οι αποθήκες, το τροφοπαρασκευαστήριο κ.ά. Το συγκρότημα δεν οριοθετήθηκε πλήρως, καθώς εκτείνεται και εκτός του απαλλοτριωμένου χώρου. Με βάση τα κινητά του ευρήματα, ήταν σε χρήση το δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ., ενώ εγκαταλείπεται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία φαίνεται να διακόπτεται και η πρώτη φάση κατοίκησης στον παρακείμενο οικισμό, μέσα στα όρια του οποίου ανήκε.

Η θέση του συγκεκριμένου οικισμού πάνω από τη λίμνη Αμβρακία, σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές, προσφέρει ένα νέο στοιχείο για την ιστορία και την τοπογραφία της περιοχής, καθώς αποτελεί μια νέα αρχαιολογική θέση που πιθανόν συνδέεται με την αρχαία Λιμναία. Η Λιμναία, που αναφέρεται στις εχθροπραξίες του Πελοποννησιακού Πολέμου, ήταν ακαρνανική πόλη και πολλές φορές βρέθηκε στο στόχαστρο των Αιτωλών, οι οποίοι προσπάθησαν να την καταλάβουν με τη βοήθεια των συμμάχων τους Σπαρτιατών και Ηπειρωτών. Σπουδαίο ρόλο πρέπει να έπαιξε η Λιμναία και το 219 π.Χ., κατά την εκστρατεία του Φιλίππου Ε' εναντίον των Αιτωλών. Σύμφωνα με τον Πολύβιο (5.5–6, 5.14), ο Φίλιππος χρησιμοποίησε την πόλη ως αγκυροβόλιο, όπου μετέφερε και αποβίβασε το στρατό του για να επιτεθεί κατά του Θέρμου. Οι περισσότεροι μελετητές (Leake, Heuzey,

03
Χρυσά βραχιόλια
ελληνιστικών χρόνων
από το νεκροταφείο
της Λιμναίας.

04

04

Αεροφωτογραφία του οικισμού στη θέση Ταμπούρι που πιθανόν αποτελεί τμήμα της *Λιμναίας κώμης*, την οποία αναφέρει ο Θουκυδίδης.

05

05

Αεροφωτογραφία της αγροικίας στη θέση Ταμπούρι. Το συγκρότημα ήταν σε χρήση το δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. και φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Αναγνωρίστηκαν χώροι παρασκευής φαγητού, ο γυναικωνίτης, καθώς και δύο χώροι που πιθανόν σχετίζονται με την τέλεση συμποσίων.

06

06

Κτερίσματα από το νεκροταφείο της *Λιμναίας*.

Ρωμαίος, Δάκαρης, Κολώνας) τοποθετούν τη Λιμναία στη σημερινή Αμφιλοχία, όπου διατηρείται εκτεταμένη και επιβλητική οχύρωση. Περικλείεται ακρόπολη στην κορυφή χαμηλού λόφου, ενώ δύο μακρά σκέλη, συνολικού μήκους 1.400 μ., φτάνουν μέχρι τη θάλασσα, προστατεύοντας προφανώς και το λιμάνι της αρχαίας πόλης. Η οχύρωση αυτή φαίνεται ότι κατασκευάστηκε στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., μετά την πρώτη εκστρατεία των Σπαρτιατών, καθώς ο Θουκυδίδης, εξιστορώντας την εκστρατεία των Σπαρτιατών με επικεφαλής τον Κνήμο στην Ακαρνανία το 429 π.Χ., περιγράφει τη Λιμναία ως «κώμη ατείχιστο». Η απόδοση ωστόσο της οχύρωσης της σημερινής Αμφιλοχίας σε κάποια αρχαία πόλη παραμένει επισφαλής καθώς δεν υπάρχει μέχρι σήμερα επιγραφική επιβεβαίωση².

Πρόκειται αναμφισβήτητα για ένα από τα στρατηγικότερα σημεία της Ακαρνανίας, αφού ήλεγχε το κύριο πέρασμα από την ενδοχώρα της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας προς τον Αμβρακικό Κόλπο και την παράκτια διάβαση από την Ακαρνανία προς την Ήπειρο και αντιστρόφως. Μέχρι σήμερα η οχύρωση αποτελούσε το μοναδικό στοιχείο για την ύπαρξη κάποιας αρχαίας πόλης στη θέση αυτή. Ωστόσο, στο πλαίσιο της κατασκευής της Ιόνιας οδού, ήρθε στο φως τμήμα οργανωμένου νεκροταφείου ελληνιστικών χρόνων που προφανώς ανήκε στην αρχαία αυτή πόλη. Το νεκροταφείο εκτείνεται στη θέση «Παραζαριά», στη μικρή κοιλάδα μεταξύ του κάστρου της Αμφιλοχίας και του όρους Θύαμος, όπου είχαν βρεθεί παλαιότερα λιγοστοί ρωμαϊκοί τάφοι. Το διερευνηθέν τμήμα του καταλαμβάνει έκταση περίπου 3,5 στρεμμάτων και σε αυτό ερευνήθηκαν 80 τάφοι. Το νεκροταφείο, με αρκετά πυκνή αλλά όχι αυστηρή διάταξη, περιλαμβάνει 56 κιβωτιόσχημους και 16 κεραμοσκεπείς τάφους προσανατολισμού Β/Ν. Οι κιβωτιόσχημοι είναι κατασκευασμένοι από πλάκες σκληρού ασβεστόλιθου, ενώ στους κεραμοσκεπείς ο νεκρός τοποθετείτο σε λάκκο και καλυπτόταν με ζεύγη κεράμων. Οι τάφοι περιείχαν συνήθως περισσότερες από μία ταφές ενώ, εκτός από τον ενταφιασμό, απαντά και η καύση ως ταφική πρακτική. Τους νεκρούς συνόδευαν κτερίσματα, συνήθως προσφιλή αντικείμενα των νεκρών αλλά και αντικείμενα γοήτρου των συγγενών, που σχετίζονται με τις αντιλήψεις των αρχαίων για τον Κάτω Κόσμο. Τον μεγαλύτερο αριθμό κτερισμάτων φυσικά αποτελούν τα πήλινα αγγεία, συνήθως από την οικοσκευή του νεκρού, αλλά και ειδώλια, εξαρτήματα ενδυμασίας και καλλωπισμού, καθώς και κοσμήματα από χρυσό, ασήμι και χαλκό. Τα πιο πολύτιμα κτερίσματα συνιστούν τα χρυσά ελάσματα σε σχήμα φύλλου που είτε αποτελούσαν συνθέσεις στεφανιών είτε ήταν ραμμένα στα ενδύματα των νεκρών.

Η θέση του νεκροταφείου, η έκταση και η διάρκεια χρήσης του αποτελούν στοιχεία διερεύνησης και συσχετισμού τους με το κάστρο της Λιμναίας και τον αρχαίο οικισμό της.

Το τμήμα της Ιόνιας οδού μετά την Αμφιλοχία και μέχρι τα σύνορα με την ΠΕ Άρτας διέρχεται από τις δυτικές παρυφές του Μακρινόρους, του ορεινού όγκου που ορίζει την ανατολική παράλια ζώνη του Αμβρακικού. Πρόκειται για περιοχή δύσβατη και άγνωστη αρχαιολογικά που βρίσκεται στην επικράτεια της χώρας των Αμφιλόχων. Πρωτεύουσά τους ήταν το Αμφιλοχικό Άργος, η θέση του οποίου έχει ταυτιστεί με τα ερείπια οχυρωμένης πόλης μεταξύ των οικισμών Αμπελάκι και Λουτρό³. Τέσσερις νέες θέσεις ήρθαν στο φως, σε δύο από τις οποίες μάλιστα ερευνήθηκαν δύο μικρά ιερά.

Στην περιοχή Κάμπος Αμπελακίου, 1.600 μ. νοτιοδυτικά του αρχαιολογικού χώρου του Αμφιλοχικού Άργους, ερευνήθηκε κτηριακό συγκρότημα διαστάσεων 18x7,10 μ., το μεγαλύτερο μέρος του οποίου δεν αποκαλύφθηκε καθώς εκτείνεται εκτός της υπό κατασκευή οδού. Διαπιστώθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη χρονολογείται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, ενώ η δεύτερη και κύρια φάση της εγκατάστασης τοποθετείται στον 1ο αι. π.Χ. και σχετίζεται με αγροτικές δραστηριότητες, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη κτιστού ληνού και υπολνίου, καθώς και πιθεώνα διαστάσεων 9x4 μ.

07

Κατάλοιπα υπαίθριου ιερού γυναικείας θεότητας στο λόφο Τσοούκα-Πλακωτή Δ. Αμφιλοχίας. Ύστερη Κλασική-Πρώιμη Ελληνιστική περίοδος.

08

Ειδώλια από το ιερό στη θέση Τσοούκα-Πλακωτή Δ. Αμφιλοχίας.

Στη θέση Τσουκά-Πλακωτή εντοπίστηκε μικρό ιερό σε λόφο που δεσπόζει του Αμβρακικού κόλπου. Τα αρχαία κατάλοιπα περιλαμβάνουν δύο μικρά κτήρια αποσπασματικής διατήρησης και δύο αποθέτες σκαμμένους στο μαλακό βραχώδες έδαφος, διαμέτρου 2,20 μ. και βάθους 1 μ., από τους οποίους προήλθε μεγάλη ποσότητα πήλινων ειδωλίων και κεραμικής. Το ιερό ανήκει σε γυναικεία θεότητα που προς το παρόν δεν έχει ταυτιστεί και χρονολογείται στην Ύστερη Κλασική-Πρώιμη Ελληνιστική περίοδο.

Τρία χλμ. βορειότερα, στη θέση Παλιοκούλια-Πλακωτή, κοντά στη σημερινή μονή της Παναγίας Αρέθα, εντοπίστηκε ένα ακόμη μικρό ιερό, αφιερωμένο πιθανόν σε ανδρική θεότητα, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. Από το ιερό διατηρήθηκε ένα ορθογώνιο κτήριο διαστάσεων 8x6 μ. κτισμένο κατά το ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας, εντός και εκτός του οποίου συλλέχθηκαν μεγάλες ποσότητες ειδωλίων και μικκύλων αγγείων.

Το οικοδομικό υλικό για την κατασκευή του κτηρίου του ιερού φαίνεται ότι προήλθε από αρχαίο λατομείο που εντοπίστηκε μεταξύ των δύο ιερών. Το λατομείο καταλαμβάνει έκταση μήκους 105 μ. και πλάτους 23,90 μ. και αποτελείται από επτά επίπεδα εξόρυξης, το πλάτος των οποίων κυμαίνεται από 2,50 έως 4,50 μ. και το ύψος τους από 0,60 έως 1,60 μ. Σε ελάχιστα σημεία εντοπίζονται ίχνη βαθμιδωτής εξόρυξης, αύλακες και ορύγματα καθώς και ίχνη από εργαλεία. Το είδος του εξορυχθέντος υλικού είναι ντόπιος ψαμμιτόλιθος σκούρου φαιού χρώματος. Τα κινητά ευρήματα από το χώρο περιορίζονται σε όστρακα αγγείων που τοποθετούν τη χρήση του λατομείου στην Κλασική και Ελληνιστική περίοδο.

Στις περισσότερες από τις παραπάνω θέσεις οι αρχαιότητες διατηρούνται σε κατάχωση κάτω από τη νέα οδό. Στην περίπτωση του ιερού στη θέση Παλιοκούλια-Πλακωτή, όπου δεν ήταν δυνατή η ανύψωση του οδοστρώματος για τη διατήρηση του κτηρίου στην αρχική του θέση, πραγματοποιήθηκε η μεταφορά του σε άλλη θέση, παραπλεύρως της νέας οδού.

Εκτός από την Ιόνια οδό, εκτεταμένες σωστικές ανασκαφές με σημαντικά αποτελέσματα έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία πέντε χρόνια σε όλη την ΠΕ Αιτωλοακαρνανίας, καθώς υλοποιούνται σημαντικά έργα οδοποιίας που, εκτός από τον οδικό χάρτη της χώρας, μεταβάλλουν και τον αρχαιολογικό χάρτη μιας περιοχής που για δεκαετίες παρέμενε ανεξερεύνητη.

Πρόκειται για δύο έργα που συνδέονται με την Ιόνια οδό και κατά την κατασκευή των οποίων ήρθαν στο φως σημαντικές αρχαιότητες.

Κατασκευή οδικής σύνδεσης περιοχής Ακτίου με τον Δυτικό Άξονα Β-Ν

Το έργο αφορά στην κατασκευή αυτοκινητόδρομου που συνδέει το έργο της υποθαλάσσιας ζευξης Ακτίου-Πρέβεζας με την Ιόνια οδό. Ο νέος αυτός αυτοκινητόδρομος διέρχεται κατά μήκος της νότιας ακτής του Αμβρακικού κόλπου, διασχίζοντας μια σειρά σημαντικών αρχαίων ακαρνανικών πόλεων, ανάμεσά τους το Ανακτόριο, το Θύρρειο, η Ηράκλεια ή Εχίνος και η Μεδεώνα.

Οι πιο σημαντικές αρχαιότητες βρέθηκαν στην επικράτεια της αρχαίας πόλης του Ανακτορίου, κοντά στη σημερινή Βόνιτσα⁴. Πρόκειται για σημαντικότετη ακαρνανική πόλη, ιδρυμένη ως κορινθιακή αποικία το τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. σε στρατηγική θέση στον νοτιοανατολικό μυχό του Αμβρακικού κόλπου. Την είσοδο του κόλπου ήλεγχε μέσω του ιερού του Απόλλωνος στο Άκτιο, που υπαγόταν στη δικαιοδοσία της. Η πόλη, που μετά το 425 π.Χ. περνά στον πλήρη έλεγχο της Ακαρνανίας, έφερε ισχυρή οχύρωση τριών περιβόλων που προστάτευαν την ακρόπολη και την πόλη, η οποία εκτείνεται στα δύο χαμηλά υψώματα που περικλείουν τον σημερινό κολπίσκο του Αγίου Πέτρου. Παρά τη σημασία της, οι μέχρι σήμερα λιγιστές ανασκαφές που έχουν γίνει στην πόλη περιορίζονται σε τοπογράφηση των ορατών αρχαίων της και σε ενδεικτικές δοκιμαστικές τομές στο τείχος της⁵. Περισσότερο γνωστά μάς είναι τα νεκροταφεία της, τα οποία το-

09

Κτηριακό συγκρότημα στη θέση Κάμπος Αμπελακίου Δ. Αμφιλοχίας. Η πρώτη κατασκευαστική του φάση ανάγεται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ η κύρια φάση του, που σχετίζεται με αγροτικές δραστηριότητες, χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.

ποθετούνται εκτός των τειχών σε τρεις θέσεις, προς ανατολικά, νότια και δυτικά. Από αυτά έχει εν μέρει ερευνηθεί το δυτικό, του οποίου η χρήση τεκμηριώθηκε ήδη από τον 6ο αι. και μέχρι και τον 3ο αι. π.Χ., καθώς και τμήμα της αρχαίας οδού που διερχόταν από αυτό και οδηγούσε στο Άκτιο. Τάφοι διαφορετικών χρονολογικών περιόδων συνυπήρχαν στις ίδιες θέσεις, ενώ στις ταφές του 6ου αι. π.Χ. περιλαμβάνονται πολλοί εγχυτρισμοί με καύσεις νεκρών⁶.

Η σωστική ανασκαφή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος στο πλαίσιο του εν λόγω έργου έφερε στο φως τμήμα του νοτίου νεκροταφείου, που εντοπίστηκε 900 μ. νότια του τείχους, σε χαμηλό λόφο ανάμεσα στη μικρή καρστική λίμνη «Λινοβρόχι-Λιβαδάκου» και το ύψωμα «Σκοτεινή». Το νεκροταφείο αναπτύσσεται κατά μήκος ενός άξονα 90 μ., κατεύθυνσης Β-Ν, διαγώνια κείμενου στη νοτιοανατολική, αθέατη από την πόλη, πλαγιά του λόφου. Ερευνήθηκαν συνολικά 102 τάφοι των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, εκ των οποίων 65 ήταν κεραμοσκεπείς και 36 κιβωτιόσχημοι, ενώ βρέθηκε και ένας ταφικός πίθος κατεστραμμένος και χωρίς κτερίσματα. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι βρίσκονταν σε μικρό βάθος και πολλοί από αυτούς διακρίνονταν σχεδόν επιφανειακά. Ήταν επιμελημένης κατασκευής, από μεγάλες αβεστολιθικές πλάκες με εγχοπές για καλύτερη προσαρμογή, ενώ δεν είχαν διαμορφωμένο δάπεδο. Όλοι βρέθηκαν ανοιχτοί και συλημένοι, με πενιχρά οστεολογικά κατάλοιπα και λιγοστά κτερίσματα, κυρίως θραυσμένα πήλινα αγγεία που είχαν διαφύγει την προσοχή των λαθρανασκαφών. Οι κεραμοσκεπείς τάφοι βρέθηκαν στην πλειονότητά τους ασύλητοι, καθώς βρίσκονταν σε μεγαλύτερο βάθος. Ήταν αμελούς κατασκευής, ένας απλός λάκκος που καλυπτόταν από κεραμίδες κορινθιακού τύπου. Οι περισσότεροι τάφοι περιείχαν από μία ταφή, ενώ σε ορισμένους εντοπίστηκαν και ανακομιδές. Για τις παιδικές ταφές είχε προτιμηθεί ο τύπος του κεραμοσκεπούς. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται κυρίως πήλινα αγγεία και ειδώλια, χάλκινα και σιδερένια μικροαντικείμενα καλλωπισμού και ένδυσης, καθώς και αρκετά χάλκινα και ασημένια νομίσματα, που χρονολογούνται από τον 4ο έως και τον 2ο αι. π.Χ. Στο μέσον του χώρου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ταφικού περιβόλου ορθογώνιου σχήματος, διαστάσεων 13,5x8 μ., του οποίου οριοθετήθηκαν τρεις χώροι που περιέκλειαν συνολικά πέντε τάφους. Το μνημείο ήταν μισοκατεστραμμένο και μόνο ένας τοίχος του διατηρούσε *in situ* ένα δόμο από μεγάλους καλοδουλεμένους ογκόλιθους. Οι υπόλοιποι ήταν κατεστραμμένοι και απλώς ανιχνεύθηκε η γραμμή θεμελίωσής τους, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις με μεγάλη επιφύλαξη. Σε όλα τα διαμερίσματα βρέθηκε από ένας κιβωτιόσχημος τάφος με πολλαπλές ταφές ενήλικων, ενώ στο βορειότερο και νοτιότερο υπήρχε και από ένας κεραμοσκεπής παιδικός. Δυστυχώς, το γεγονός ότι ο χώρος κατά το παρελθόν είχε λαθρανασκαφεί επανειλημμένα, ενώ το δομικό υλικό του μνημείου είχε μετακινηθεί —σε μία μάλιστα περίπτωση με μηχανικό μέσο— δεν μας επιτρέπει την αποκατάσταση της αρχικής του μορφής. Πάντως ως ταφικός τύπος δεν είναι άγνωστος στην πόλη. Ένας ακόμη ταφικός περίβολος του 3ου αι. π.Χ. είχε ερευνηθεί στο δυτικό νεκροταφείο της (θέση Αράπης-Καπάσσης), ο οποίος ήταν σχήματος Π και ανήκε στον τύπο του αναλήμματος⁷. Από το χώρο συνελέγησαν επίσης τμήματα επιτύμβιων σπλών και λίθινες βάσεις για τη στερέωσή τους, εκ των οποίων τέσσερις βρέθηκαν κατά χώραν, ως σήματα κιβωτιόσχημων τάφων.

Νότια της αρχαίας πόλης και σε μικρή απόσταση από το παραπάνω νεκροταφείο, ερευνήθηκαν τμήματα από αγροτικές εγκαταστάσεις των ελληνιστικών χρόνων που ανήκαν στην επικράτειά της. Πρόκειται για κατάλοιπα ιδιαίτερα αποσπασματικά που ήρθαν στο φως στις θέσεις Αράπης και Παλιομούρσα. Στην πρώτη θέση ερευνήθηκαν μη συνεκτικά στρώματα καταστροφής, λιθορριπές, ένας σχετικά επιμήκης τοίχος αμελούς κατασκευής και μια μικρή κτιστή ορθογώνια κατασκευή. Τα ευρήματα ήταν επίσης πτωχά: όστρακα χρηστικής κεραμικής και πήλινες κεραμίδες στέγης, υφαντικά βάρη και σιδερένια καρφιά. Στη θέση Παλιομούρσα αποκαλύφθηκαν υπαίθριοι αποθηκευτικοί χώροι άγνωστης εγκατά-

10
Αεροφωτογραφία
των λουτρών της Πτέρυγας 2
του κτηριακού
συγκροτήματος στον βόρειο
τομέα της ανασκαφής
στη θέση Δρυμός.

στασης. Το σημαντικότερο εύρημα της ανασκαφής αυτής αποτέλεσε ένας μικρός «θησαυρός» από 22 χάλκινα νομίσματα, τοποθετημένα στο εσωτερικό αγγείου από το οποίο σώθηκαν μόνο λιγοστά όστρακα.

Στην επικράτεια του Ανακτορίου φαίνεται ότι ανήκαν και οι αγροτικές εγκαταστάσεις που ερευνήθηκαν νότια της σημερινής πόλης της Βόνιτσας, στις θέσεις Πλατανιάς, Σπαρτάρια και Ζαϊμένα. Στη θέση Πλατανιάς εντοπίστηκαν κατάλοιπα μιας ορθογώνιας δεξαμενής της Υστερορωμαϊκής περιόδου.

Στη θέση Σπαρτάρια ερευνήθηκε ένα λιθόστρωτο δάπεδο της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου, ενώ στη θέση Ζαϊμένα ανασκάφηκαν κατάλοιπα υστεροελληνιστικής ευμεγέθους αγροικίας με κατεστραμμένο δυστυχώς το νότιο τμήμα της από διερχόμενο ρέμα. Στα περισσότερα από τα δώδεκα δωμάτιά της εντοπίστηκαν εκτεταμένα στρώματα καταστροφής, ενώ οι τοίχοι της σώζονταν στο επίπεδο των θεμελίων και ήταν αμελούς κατασκευής (σχηματισμένοι από ακατέργαστους λίθους και αποτμήματα κεράμων). Στα ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων λίθινες μυλόπετρες, υφαντικά βάρη, ένα εκ των οποίων με εγχάρακτα σύμβολα, τμήμα ειδωλίου γυναικείας μορφής και κέραμος με την επιγραφή «ΑΝΑΚΤΟΡΙΕΩΝ».

Οι τρεις παραπάνω θέσεις βρίσκονται πλησιέστερα στην αρχαία πόλη που εκτείνεται στη σημερινή περιοχή Παλαιοχωρίου–Λέκκας, στις βορειοδυτικές απολήξεις των Ακαρνανικών ορέων, πάνω από την πόλη της Βόνιτσας. Ωστόσο, η ύπαρξη του κεραμιδιού με την επιγραφή «ΑΝΑΚΤΟΡΙΕΩΝ» στην πλησιέστερη στη θέση εγκατάσταση δηλώνει ότι η επικράτεια της πόλης του Ανακτορίου έφτανε μέχρι τις βορειοδυτικές παρυφές των Ακαρνανικών ορέων.

Τρεις ακόμη αγροτικές εγκαταστάσεις εντοπίστηκαν στην περιοχή των Παλιαμπέλων, που φαίνεται ότι ανήκαν στην επικράτεια της αρχαίας πόλης, τα ερείπια της οποίας σώζονται στη νησίδα Ρούγα, 4 χλμ. νότια του Θυρρείου. Η αρχαία αυτή πόλη, η οποία ταυτίζεται είτε με τον Εχίνο είτε με την Ηράκλεια, αποτελούσε ένα από τα δύο επίνεια που διατηρούσε στον Αμβρακικό κόλπο το Θύρρειο, σημαντική ακαρνανική πόλη και κατά περιόδους έδρα του Κοινού των Ακαρνάνων. Ειδικότερα, στη θέση Παπαβασιλη ανασκάφηκε αγροικία έξι δωματίων των ύστερων κλασικών–πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Στα περισσότερα από αυτά, εντοπίστηκαν πυκνά στρώματα καταστροφής αποτελούμενα κυρίως από πήλινους κεράμους στέγης λακωνικού τύπου. Η επιβεβαιωμένη παρουσία αργαλειού (με την εύρεση πληθώρας πήλινων υφαντικών βαρών), πύθων και μιας λίθινης μυλόπετρας σε δύο δωμάτια υποδηλώνει την αποθηκευτική αλλά και την τροφοπαρασκευαστική χρήση της αγροικίας. Από την ανασκαφή περισυλλέχθηκαν, μεταξύ άλλων, επτά χάλκινα νομίσματα, τα οποία χρονολογούνται στο διάστημα από το 400 έως το 290 π.Χ. Στη θέση Πλαγιά Κολέζα αποκαλύφθηκε αγροικία της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου, η οποία ήταν σε χρήση ήδη από τον 4ο αι. π.Χ., ενώ στη θέση Κοψοφτιά ερευνήθηκε μία ακόμη αγροικία, η οποία βρισκόταν σε χρήση στην Πρώιμη και Μέση Ελληνιστική περίοδο.

Στο πλαίσιο του ίδιου έργου, πραγματοποιήθηκαν από την 22η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αρχικά και από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος στη συνέχεια ανασκαφικές έρευνες στη θέση Κελεφή Δρυμού, από τον Νοέμβριο του 2012 έως τον Απρίλιο του 2016. Το σημερινό χωριό του Δρυμού βρίσκεται πλησίον της αρχαίας πόλης του Θυρρείου και του επινείου της, Ηράκλειας ή Ρούγας, που εντοπίζεται στη σημερινή Ρούγα Παλιαμπέλων. Ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας 1960⁸ αποκάλυψαν ένα κτήριο και δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές εντός του Δρυμού, καθώς και μία κοιμητηριακή βασιλική προς το Θύρρειο, στη θέση Παλιοκκλησί. Η εύρεση μυλάριου του 235–238 μ.Χ.⁹ μαρτυρεί τη σημασία της θέσης ως σταθμού στον οδικό άξονα Πάτρας–Νικόπολης.

Οι πρόσφατες σωστικές ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος αποκάλυψαν σημαντικά κτηριακά κατάλοιπα ενός παράκτιου οικισμού που άκμασε κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Ανασκάφηκε μεγάλη τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με νάρθηκα και βαπτιστήριο με

11

11
Αρχαίο λατομείο στη θέση Πλακωτή Μενιδίου Δ. Αμφιλοχίας. Κλασική–Ελληνιστική περίοδος.

12
Ταφικός περίβολος στο νότιο νεκροταφείο του αρχαίου Ανακτορίου. Ελληνιστικοί χρόνοι.

13
Το κτήριο του ιερού που ερευνήθηκε στη θέση Παλιοκούλια–Πλακωτή Δ. Αμφιλοχίας. 4ος–3ος αι. π.Χ.

12

σταυρόσχημη κολυμβήθρα νότια του νοτίου κλίτους. Την παλαιοχριστιανική βασιλική στα τρία κλίτη, στο νάρθηκα, στο βαπτιστήριο, στον προθάλαμό του και σε άλλα προσκτίσματα κοσμεύει ψηφιδωτό δάπεδο όπου κυριαρχούν περίτεχνα διακοσμητικά μοτίβα από γεωμετρικά και φυτικά θέματα. Οι επιγραφές του ψηφιδωτού, σε συνδυασμό με ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα ταυτίζουν πιθανόν το ναό με επισκοπικό και τον Δρυμό με έδρα επισκοπής¹⁰. Η βασιλική χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5ου-αρχές 6ου αι. μ.Χ. και περιβάλλεται από πλήθος προσκτισμάτων.

Πλησίον της βασιλικής εντοπίστηκε μεγάλων διαστάσεων κτηριακό συγκρότημα κοσμικού και δημόσιου πιθανόν χαρακτήρα¹¹. Το συγκρότημα διατάσσεται σε τέσσερις πτέρυγες γύρω από αυλή. Οι πτέρυγες διαθέτουν ορθογώνιους χώρους-δωμάτια, ενώ σε δύο από αυτές τα δωμάτια ανοίγουν σε διαδρόμους που επικοινωνούν με τον αύλειο χώρο μέσω πεσσοστοιχίας. Στο βορειοανατολικό τμήμα του κτηρίου ξεχωρίζει συγκρότημα λουτρού με πυρήνα από τέσσερα αψιδωτά δωμάτια, τρία για θερμό και ένα για ψυχρό λουτρό, ο οποίος πλαισιώνεται από υπόστυλο προθάλαμο, αποδυτήρια, δεξαμενή και άλλους βοηθητικούς χώρους. Στο συγκρότημα εντοπίζεται ένας ακόμα χώρος με υπόκαυστα, ενώ άλλοι χώροι προορίζονταν πιθανόν για φιλοξενία καθώς και για αποθήκευση προϊόντων. Το συγκρότημα χρονολογείται στην περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας και έχει διαδοχικές φάσεις χρήσης, κυρίως μεταξύ 4ου-7ου αι. μ.Χ., ενώ χτίστηκε στη θέση προγενέστερου ρωμαϊκού πιθανόν κτηρίου. Η δημόσια λειτουργία του, σύμφωνα με τα πρώτα ανασκαφικά δεδομένα, σχετίζεται με τη θέση του οικισμού ως σημαντικού ρωμαϊκού σταθμού στον οδικό άξονα που οδηγούσε στη Νικόπολη, αλλά και ως θρησκευτικού κέντρου στην Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Παραϊόνια οδός – Οδικές συνδέσεις σήραγγας Αγ. Ηλίας

Σημαντικές είναι και οι αρχαιότητες που ήρθαν στο φως στο πλαίσιο κατασκευής της οδού που θα συνδέσει τη Ναυτική Βιομηχανική Περιοχή (ΝΑ.ΒΙ.ΠΕ.) Πλατυγιαλίου Αστακού με την Ιόνια οδό. Κατά την εκτέλεση του έργου αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες σε τρεις θέσεις, που εντοπίζονται σε μικρή απόσταση ή μία από την άλλη, κοντά στον σημερινό οικισμό Κεφαλόβρυσου Σταμανάς¹². Πρόκειται για ήδη γνωστή, σημαντική θέση των «Σκοτεινών Αιώνων» με τεκμηριωμένη επίσης τη Μυκηναϊκή περίοδο, σε μικρή απόσταση από τον Άγιο Ηλία Ιθωρίας, όπου έχουν ερευνηθεί πέντε μυκηναϊκοί τάφοι¹³. Τα ευρήματα που ήρθαν στο φως κατά την εκτέλεση του εν λόγω έργου μαρτυρούν ακόμη παλαιότερη κατοίκηση της περιοχής, ήδη από τη Μεσοελλαδική περίοδο, ενώ προσκόμισαν και νέα στοιχεία για την κατοίκηση στην ύπαιθρο χώρα της Αιτωλίας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.

Σημειώσεις

- ¹ Για τις αρχαιότητες στο τμήμα αυτό, βλ. Βικάτου 2011, σ. 54-55, Βικάτου 2013, σ. 158-159 και Βικάτου 2014, σ. 372-374.
- ² Για την αρχαία Λιμναία, βλ. Σαραγά 1991, σ. 206-220, Κολώνας 1997, σ. 50-60.
- ³ Για το Αμφιλοχικό Άργος, βλ. Gehrke / Wirbelauber 2009, σ. 357-358.
- ⁴ Για τις αρχαιότητες που βρέθηκαν στο πλαίσιο του εν λόγω έργου, βλ. Βικάτου 2011, σ. 56-57, Βικάτου 2013, σ. 161-163 και Βικάτου 2014, σ. 375-377.
- ⁵ Σταυροπούλου-Γάτση / Αλεξοπούλου 2002, σ. 79-80.
- ⁶ Ρωμαίος 1917, σ. 50, Δάκαρης 1961α.
- ⁷ Το μνημείο αυτό σήμερα έχει καλυφθεί από τη θάλασσα, βλ. Δάκαρης 1961β.
- ⁸ Μαστροκώστας 1971.
- ⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο Θυρρείου αρ. 149. Δημοσιευμένο στο: Αζιώτη 1980.
- ¹⁰ Χουλιάρης 2014.
- ¹¹ Χαμπλάκη κ.ά., υπό έκδ.
- ¹² Για τις ανασκαφές στο πλαίσιο του εν λόγω έργου, βλ. Βικάτου 2011, σ. 55-56 και Βικάτου 2013, σ. 159-161.
- ¹³ Σταυροπούλου-Γάτση 2007, σ. 275.
- ¹⁴ Το νεκροταφείο πρώτη φορά ήρθε στο φως από τον Ευθύμιο Μαστροκώστα, ενώ τη δεκαετία του 1990 τμήμα του ερευνήθηκε από τον Λάζαρο Κολώνα. Εκτεταμένα ανασκάφηκε στο πλαίσιο κατασκευής του έργου «Ευρεία Παράκτιμη Αγρινίου, Τμήμα Κεφαλόβρυσου-Αγγελόκαστρο», όταν ερευνήθηκαν πάνω από 500 τάφοι του. Βλ. Πετρόπουλος 2003 και Χριστακοπούλου-Σωμάκου 2009.
- ¹⁵ Σταυροπούλου-Γάτση υπό έκδ. β.
- ¹⁶ Σταυροπούλου-Γάτση υπό έκδ. α.

Με την έναρξη των εργασιών εντοπίστηκε τμήμα νεκροταφείου πρωτογεωμετρικών-γεωμετρικών χρόνων, που εντάσσεται στο γνωστό εκτεταμένο νεκροταφείο της περιόδου, μεγάλο τμήμα του οποίου έχει ερευνηθεί κατά το παρελθόν¹⁴. Το νέο τμήμα του αναπτύσσεται σε έκταση 4,8 στρεμμάτων και μέχρι στιγμής έχουν ερευνηθεί 103 τάφοι σε βάθος 1,50–2,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Αριθμητικά υπερτερεί ο τύπος του πίθου και ακολουθεί ο κιβωτίοσχημος τάφος. Εξήντα έξι ταφικά πιθάρια, στην πλειονότητά τους σε καλή κατάσταση διατήρησης, βρέθηκαν κατά χώραν τοποθετημένα σε οριζόντια θέση. Είναι σχετικά μικρών διαστάσεων, ύψους 0,50–1,70 μ. και διαμέτρου 0,35–1,28 μ., καταλήγουν σε οξυπύθμενο άκρο, ενώ τα μεγαλύτερα σε μέγεθος κοσμούνται με οριζόντιους πλαστικούς δακτυλίους. Το στόμιό τους έφραζε μια ασβεστολιθική πλάκα, την οποία συχνά αντιστήριζαν μικρότεροι αργόλιθοι ή, σε κάποιες περιπτώσεις, μεγαλύτερος λίθος με τη μορφή πώματος. Πάνω τους υψωνόταν σωρός χώματος και τη θέση τους όριζε μικρός λιθοσωρός εν είδει «σήματος». Στον τύπο του κιβωτίοσχημου ανήκουν είκοσι τρεις τάφοι επιμελημένης κατασκευής. Τα τοιχώματα των κιβωτίων τους αποτελούν μονές ασβεστολιθικές πλάκες (σε μία μόνο περίπτωση το υλικό τους ήταν ψαμιτόλιθος). Ως κάλυψη έφεραν και πάλι μια ασβεστολιθική πλάκα, ενώ το δάπεδό τους διαμορφωνόταν από μικρά βότσαλα. Οι τάφοι ήταν οργανωμένοι σε συστάδες, ανεξαρτήτως τύπου και προσανατολισμού, και βρέθηκαν όλοι ασύλπτοι. Περιείχαν ως επί το πλείστον από μία ταφή, με τον νεκρό τοποθετημένο σε πλάγια συνεσταλμένη ή ύπτια συνεσταλμένη στάση. Μόνο τρία πιθάρια περιείχαν και δευτερογενείς ταφές. Καύσεις δεν διαπιστώθηκαν στους τάφους αυτούς, αν και η πρακτική ήταν γνωστή στο συγκεκριμένο νεκροταφείο.

Τις ταφές συνόδευαν πήλινα αγγεία και σφονδύλια, χρυσά, χάλκινα και σιδερένια είδη ένδυσης και κόσμησης (περόνες, πόρπες, σφικκωτήρες, δαχτυλίδια, ψέλλια), χάλκινα και σιδερένια όπλα (ξίφη, αιχμές δοράτων, μαχαίρια). Τα κτερίσματα των ταφικών πίθων περιελάμβαναν κατά κύριο λόγο πήλινα αγγεία, ενώ τα περισσότερα κοσμήματα και όπλα βρέθηκαν στους κιβωτίοσχημους τάφους, στοιχείο που πιθανόν αντανάκλα μια κοινωνική-οικονομική διαστρωμάτωση. Τα περισσότερα αντικείμενα είναι εξαιρετικά καλοδιατηρημένα, κάτι που οφείλεται στη σύσταση του εδάφους της περιοχής. Στα πήλινα αγγεία περιλαμβάνονται τα συνήθη σχήματα που απαντούν την περίοδο αυτή στην περιοχή —οινοχόες, πρόχοι, αμφορίσκοι, κάνθαροι, κύπελλα, ασκοί, φλασκιά κ.ά.—, με διακόσμηση που ακολουθεί τύπους ήδη γνωστούς τόσο από το ίδιο νεκροταφείο όσο και από τα νεκροταφεία των γειτονικών περιοχών, Παλαιομάνινας, Πλευρώνας και Καλυδώνας, και εντάσσονται στη «Δυτική Κοινή».

Σε μικρή απόσταση προς νότια αποκαλύφθηκαν δύο αψιδωτά κτήρια, με προσανατολισμό Β–Ν. Οι τοίχοι τους, πάχους 0,50–0,65 μ., ήταν κατασκευασμένοι από ποταμίσιες κροκάλες και σώζονταν σε ύψος μόλις 0,20–0,40 μ. Η κεραμική από το εσωτερικό τους χρονολογείται στη Μεσοελλαδική περίοδο¹⁵.

Τέλος, περί τα 500 μ. ανατολικότερα ερευνήθηκε αγροτικό συγκρότημα ελληνοιστικών χρόνων¹⁶. Το κτήριο, διαστάσεων 12x11,50 μ., βρισκόταν σε βάθος ενός μέτρου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και περιελάμβανε τέσσερις τουλάχιστον χώρους. Οι τοίχοι, που διατηρούνταν στο επίπεδο θεμελίωσης, ήταν χτισμένοι από αργόλιθους της περιοχής. Σε έναν από τους χώρους (Α) αποκαλύφθηκε δεξαμενή διαστάσεων 1,20x1,05 μ. και σε όμορο χώρο τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου. Ο χώρος Γ ήταν αποθηκευτικός, καθώς εκεί βρέθηκαν *in situ* δύο πίθοι κάθετα τοποθετημένοι στο χώμα. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται ο τυπικός εξοπλισμός μιας αγροικίας, πήλινα αγγεία καθημερινής χρήσης και αποθήκευσης, πήλινα υφαντικά βάρη, λίθινα τριβεία, σιδερένια καρφιά και μολύβδινοι σύνδεσμοι, καθώς και λιγοστά κοσμήματα των ενοίκων της, ενώ βρέθηκαν και θαλάσσια όστρεα, που πιθανόν σχετίζονται με τη λειτουργία της δεξαμενής. Στο χώρο γύρω από το κτήριο ερευνήθηκαν τμήματα δύο αποχετευτικών αγωγών, καθώς και στοιχεία που υποδηλώνουν την ύπαρξη και άλλων πρόχειρων βοηθητικών κατασκευών.

14

Αεροφωτογραφία του πρωτογεωμετρικού νεκροταφείου που ερευνήθηκε κοντά στον οικισμό Κεφαλόβρυσο Σταμνάς Αιτωλικού.

15

Ταφικός πίθος από το πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο στο Κεφαλόβρυσο Σταμνάς Αιτωλικού.

16

Κιβωτίοσχημος τάφος από το πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο στο Κεφαλόβρυσο Σταμνάς Αιτωλικού.

Βιβλιογραφία

- Αξιώτη 1980: Αξιώτη Κ., Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 35 (1980), σ. 188–189, αρ 3.
- Βικάτου 2011: Βικάτου Ο., «Το έργο της ΛΣΤ ΕΠΚΑ κατά το έτος 2011», *Τα Αιτωλικά* 17 (2011), σ. 44–73.
- Βικάτου 2012α: Βικάτου Ο., «Η Ιονία οδός (Μέρος Γ). Η οχύρωση στις «Τρεις Εκκλησιές» Μεσολογγίου και οι νέες ανασκαφές στο πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο Σταμνάς», δημοσίευση στο ηλεκτρονικό περιοδικό «Αρχαιολογία και Τέχνες» (www.arxaiologia.gr), 24.9.2012.
- Βικάτου 2012β: Βικάτου Ο., «Η Ιονία οδός (Μέρος Γ). Αγροικίες, οικισμοί και ιερά στο τμήμα Κουβαράς–Μενίδι», δημοσίευση στο ηλεκτρονικό περιοδικό «Αρχαιολογία και Τέχνες» (www.arxaiologia.gr), 8.10.2012.
- Βικάτου 2013: Βικάτου Ο., «Το έργο της ΛΣΤ ΕΠΚΑ κατά το έτος 2012», *Τα Αιτωλικά* 20 (2013), σ. 146–195.
- Βικάτου 2014: Βικάτου Ο., «Το έργο της ΛΣΤ ΕΠΚΑ κατά το έτος 2013», *Τα Αιτωλικά* 23 (2014), σ. 364–414.
- Δάκαρης 1961α: Δάκαρης Σ.Ι., «Εκ του νεκροταφείου του αρχαίου Ανακτορίου», *ΑΕ* 92–93 (1953–54), μέρος Γ, σ. 77–88.
- Δάκαρης 1961β: Δάκαρης Σ.Ι., «Ταφικός περίβολος του Ανακτορίου», *ΑΕ* 94 (1955), Παράρτημα, σ. 16–22.

17

Αεροφωτογραφία του βόρειου ανασκαφικού τομέα στη θέση Δρυμός. Ερευνήθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα εκτεταμένου κτηριακού συγκροτήματος που διαρθρώνεται σε τέσσερις πτέρυγες, στους κύριους άξονες προσανατολισμού, οι οποίες διατάσσονται περιμετρικά μεγάλου υπαίθριου χώρου.

17

18

Αεροφωτογραφία της ανασκαφής στη θέση Δρυμός. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο τομείς εκατέρωθεν της σημερινής επαρχιακής οδού Αμφιλοχίας–Βόνιτσας. Στα δεξιά (νότιος τομέας) αποκαλύφθηκε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, ενώ αριστερά (βόρειος τομέας) ερευνήθηκε συγκρότημα δημόσιου χαρακτήρα.

18

Οι ανασκαφές που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο έργων οδοποιίας έχουν πάντα πολλές δυσκολίες. Οι αρχαιολόγοι δεν οφείλουν μόνο να ακολουθήσουν τα στενά χρονοδιαγράμματα υλοποίησης αλλά και να διαχειριστούν πολλά παράλληλα σκάμματα, συχνά εκτεταμένα και με πολυάριθμο προσωπικό. Ωστόσο, τα ανασκαφικά στοιχεία που ήρθαν στο φως, σε πολλές περιπτώσεις σε θέσεις άγνωστες μέχρι σήμερα, είναι πολυάριθμα και εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για την τοπογραφία της περιοχής, φωτίζοντας ακόμη περισσότερο την ιστορία των δύο αρχαίων εθνών, των Αιτωλών και των Ακαρνάνων, που έδρασαν στις δυτικές «εσχατιές» του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

Gehrke / Wirbelauber 2009: Gehrke H. J. / Wirbelauber E., «Akarnania and Adjacent Areas», στο M. H. Hansen / T. H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, σ. 357–358.

Κολώνας 1997: Κολώνας Λ., *Τα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας κατά την υλοποίηση της Προγραμματικής Σύμβασης του Αμβρακικού*, 1997, σ. 50–60.

Μαστροκώστας 1971: Μαστροκώστας Ε., «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά Δρυμού Βονίτσας», *ΑΑΑ IV* (1971), σ. 185–193.

Πετρόπουλος 2003: Πετρόπουλος Μ., «Σωστικές ανασκαφές στο πλαίσιο των έργων ΠΑΘΕ, γέφυρας Ρίου–Αντιρρίου, Ιόνιας Οδού (ή Δυτικού Άξονα)», *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας* (Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18–20 Σεπτεμβρίου 2003), Πρόγραμμα/Περίληψη, σ. 37–8 και Λεύκωμα Πινακίδων, 2003, σ. 53.

Ρωμαίος 1917: Ρωμαίος Κ. Α., «Ανακτόριον», *ΑΔ 2* (1916), Παράρτημα, σ. 49–51.

Σαραγά 1991: Σαραγά Ν., «Η αρχαία Λιμναία», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιγ/νίας, Αργίνοιο 1991*, σ. 206–220.

Σταυροπούλου–Γάτση / Αλεξοπούλου 2002: Σταυροπούλου–Γάτση Μ. / Αλεξοπούλου Γ., «Ανακτόριο–Ακτιο Ακαρνανίας. Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης του Ανακτορίου και στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής», *ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3*, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο 2002, σ. 75–94.

Σταυροπούλου–Γάτση 2007: Μ. Σταυροπούλου–Γάτση, «Σωστικές ανασκαφές της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ Μεσολογίου στο πλαίσιο της κατασκευής δημοσίων έργων», *Τα Αιτωλικά 9* (2007), σ. 271–284.

Σταυροπούλου–Γάτση, υπό έκδ. α: Σταυροπούλου–Γάτση Μ., *ΑΔ* (2008–2009), Χρονικά, τόμος υπό έκδοση.

Σταυροπούλου–Γάτση, υπό έκδ. β: Σταυροπούλου–Γάτση Μ., *ΑΔ* (2010), Χρονικά, τόμος υπό έκδοση.

Χαβέλα υπό έκδ.: Χαβέλα Κ., «Αναζητήσεις δυτικά του Αχελώου», *Πρακτικά του Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου: Το αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και στη Λευκάδα από τους προϊστορικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους*, *Μεσολόγγι*, 6–8 Δεκεμβρίου 2013, υπό έκδ.

Χαμηλάκη κ.ά., υπό έκδ.: Χαμηλάκη Κ. / Δελαβίνιας Π. / Γκούμπλια Ι., «Λουτρικές εγκαταστάσεις σε κοσμικό συγκρότημα της Ύστερης Αρχαιότητας στον Δρυμό Βόνιτσας», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου*, Ιωάννινα 10–13 Δεκεμβρίου 2014, *Πρακτικά*, υπό έκδοση.

Χουλιάρης 2014: Χουλιάρης Ι., «Αποκάλυψη ψηφιδωτού δαπέδου σε ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής στον Δρυμό Βόνιτσας», στο Ι. Χουλιάρης (επιμ.), *Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα*, Ναύπακτος 2 Νοεμβρίου 2013, Ναύπακτος 2014, σ. 97–212.

Χριστακοπούλου–Σωμάκου 2009: Χριστακοπούλου–Σωμάκου Ό., «Το Νεκροταφείο της Σταμνάς και η Πρωτογεωμετρική περίοδος στην Αιτωλοακαρνανία», *αδήμ. διδ. διατρ.*, Αθήνα 2009.